

ENGELSOVE RANE IDEJE O KOMUNIZMU I REVOLUCIJI

Shvatanja mladog Engelsa o komunizmu i revoluciji prikazaću analizom tekstova njegovih najranijih spisa. U njima se, pored ostalog, može jasno uočiti put Engelsovog intelektualnog razvoja koji ide od općinjenosti mladohegelovskom filozofijom samosvesti do osvajanja pozicija filozofskog materijalizma i naučnog socijalizma. I ako je u redovnom školovanju bio ometen, jer je otac od njega želeo da napravi dobrog trgovca, Engels je ipak, prolazeći mnoga iskušenja dospao do materijalizma i komunizma. Razlog ovome svakako treba tražiti u njegovoj nadarenosti zahvaljujući kojoj se on, inače vaspitavan u religioznom pijetističkom duhu, oslobodio slojeva iracionalne svesti i uzneo do jasnog filozofskog mišljenja.

Krećući se u sredini u kojoj je mogao imati neposredan kontakt sa proletarijatom, Engels se relativno brzo razvio kao mislilac i ideolog ove klase. Time se mogu objasniti njegova rana interesovanja za socijalna i politička pitanja društva u kome je živio. Prvi rezultat ovih interesovanja su poznata „Pisma iz Vupertala” i kritika istorijsko pravne škole u članku o Ernstu Moricu Arndtu. Jednogodišnje dobrovoljačko iskustvo u vojsci u Berlinu i povezivanje sa levo orijentisanim mladohegelovcima doneće mladom Engelsu i prvo ogledanje u filozofiji gde on brani Hegela od Šelingove nove mistično religiozne tzv. pozitivne filozofije. Po povratku iz Berlina u rodni kraj ubrzo odlazi u Englesku odakle za „Rajnske novine” piše nekoliko članaka o engleskoj ekonomskoj i političkoj situaciji. Odatle za „Nemačko-francuske godišnjake” piše i poznati „Nacrt za kritiku političke ekonomije”. Ideje o komunizmu i revoluciji Engels bliže izlaže i u člancima: „Opis u novije vreme nastalih i još postojećih komunističkih naseobina”, „Dva govora u Elberfeldu” i „Praznik nacija u Londonu”.

1. Pisma iz Vupertala

„Pisma iz Vupertala” su Engelsov prvi rad sa socijalno-političkom tematikom. U njima slobodoumni mladi Engels slikovito opisuje porazne društvene prilike u njegovom kraju, koje su bile posledica svetsko-istorijskog pohoda kapitalizma. Kapitalizam je početkom XIX veka zahvatio Nemačku, a posebno provincije koje su se graničile s Francuskom, u svojoj najgrubljoj formi, to jest u formi prvobitne akumulacije kapitala. Kapitalistička pohlepa za profitom rastresla je feudalne društvene strukture uspostavljanjem novog načina društvene reprodukcije.

Sukob naraslih proizvodnih snaga sa feudalnim odnosima proizvodnje stvarao je raznovrsne negativne posledice iako je u biti izražavao nastupanje progresivnije istorijske epohe. Životni uslovi radnika u ranoj fazi razvoja kapitalizma bili su očajni. To je rezultiralo degenerativnim društvenim pojavama u obliku religioznog misticizma, pijanstva i svakog drugog nemorala. Da se ovde radilo o prodoru kapital-odnosa u tkivo feudalne Nemačke jasno je iz ubedljivog opisa uzroka degenerativnih promena koje navodi Engels. On piše: „Pre svega tome vrlo mnogo doprinosi tvornički rad. Rad u niskim prostorijama, gde ljudi više udišu dim od uglja i prašinu nego kiseonik, i to većinom već od svoje šeste godine, upravo je stvoren zato da im oduzme svu snagu i životnu radost. Tkači koji imaju pojedinačne razboje u svojim kućama, sede od jutra do mraka sagnuti i dozvoljavaju da ih vruće peći izmožde. Ko od ovih ljudi ne padne u ruke misticizmu, opija se rakijom. Taj misticizam mora, zbog drskog i odvratnog oblika u kojem tamo vlada, nužno izazivati suprotan ekstrem, i zato tome uglavnom dolazi do toga da se narod sastoji od „finih” (tako se nazivaju mistici) i razuzdanog ološa¹⁾). Iznoseći podatke o rasprostranjenim bolestima, o radu dece u fabrikama i „moralu” poslodavca, Engels zapaža da misticizam i pijanstvo zahvataju, pre svega, niže društvene slojeve; dakle, one koje kapitalizam dovodi do egzistencijalnog beznađa.

Engels u to vreme svakako nije shvatao da je ekspanzija kapitalizma uzrok pojačanom religioznom mračnjaštvu, što je i razumljivo. Naime, raznovrsne religiozne sekte i pokreti postojali su i borili se međusobno kroz čitav srednji vek, pa je i normalno da se njihov izrazitiji oblik nije mogao odmah dovesti eksplicite u vezu sa nastupajućim buržoaskim odnosima, iako se iz samog Engelsovog napisa to gotovo neposredno uočava. Engels je s čuđenjem gledao na te pojave izražavajući nadu da će vreme učiniti svoje, da će s razvojem društvenih odnosa ovi ekstremni oblici mistične svesti pojedinih društvenih staleža nestati. „Neshvatljivo je da se u naše vreme može nešto tako još pojaviti; ali izgleda da mi ta stena starog opskurantizma ne može više doleteti burnoj struji vremena; pesak nestaje, stena se ruši s velikim treskom²⁾).

2. Kritika shvatanja istorijske pravne škole

Kritiku istorijske pravne škole Engels ostvaruje kritikujući politička shvatanja jednog od njenih zastupnika — Ernsta Morica Arndta. Po koncepciji ove škole država je samonikao organizam, te se zato stečena prava delova tog organizama nikako ne smeju dovoditi u pitanje. Koncept organske države branio je interese feudalca, čemu se Engels politički suprostavljao. On teoretičare istorijske škole pita: „Šta podrazumevate vi pod organskom državom? Takvu državu čije su se institucije u toku stoleća razvile s nacijom i iz nje, a nisu iskonstruisane iz teorije”; i dodaje: „Taj organizam treba da se sastoji u tome što se državljeni dele u plemiće, građane i seljake, pored svega onoga što

¹⁾ K. Marks — F. Engels, Dela, tom 2. str. 5.

²⁾ Isto, str. 11.

je s tim u vezi...nije li to jedna sramotna sofisterija?"³⁾). Nasuprot pristalicama istorijske pravne škole Engels samorazvitak nacije ne shvata kao uobličavanje u nekakvu „organsku državu”, već kao razvitak slobode čoveka u naciji. Shvatajući ideju organske države kao ispoljavanje slobodnog života jednog naroda, Engels podvlači da „organski državni život ne žele pristalice podele na staleže nego mi, njihovi protivnici”⁴⁾). Prigovor konzervativaca da liberalno-demokratski pokret državu konstruiše iz teorije on odbacuje ističući da je „ono što oni nazivaju teorijom, ideologijom ili bog zna kako, odavno prešlo u krv naroda i delimično već ušlo u život; da pri tome ne bludimo mi u utopiji teorije, nego oni”⁵⁾).

Engels se ne zaustavlja na pobijanju argumenata istorijske pravne škole o identitetu razvitka nacionalnosti i državnosti uz održanje status quo odnosa u socijalnoj strukturi, nego ide dalje. Njemu je od razvitka nacije važniji razvitak čovečanstva. To što je veoma rano ispoljio kosmopolitske ideje Engels ima da zahvali blagotvornom uticaju velikih nemačkih književnika i filozofa. Kosmopolitizam, i pored nekih stavova koji su poricali sposobnost za istorijsku inicijativu nekim narodima i koji su se pokazali pogrešnim, predstavlja bitnu karakteristiku celokupnog Engelsovog dela. Postavljajući se na stranu, najpre širokih narodnih masa, a kasnije proletarijata, Engels je vrlo rano shvatio da je proletarijat ona društvena snaga koja može realizovati ideju o jedinstvu čovečanstva. U tom svetlu treba shvatiti i njegova istupanja sa stanovišta pripadnika velike nacije. On je germanizaciju Belgije i Holandije, u tom periodu svoga razvitka, smatrao nužnom, a prisajedinjenje provincija na levoj obali Rajne Nemačkoj, dugom. Međutim, treba primetiti da on u tom zahtevu nije zastranjivao, nije istupao kao zaslepljeni buržoaski nacionalista; štaviše, isticao je da sve dotle dok Nemci tim pokrajinama ne mogu pružiti život dostojan onog koji im pruža Francuska, oni ne mogu pretendovati na njihovo prisajedinjenje Nemačkoj.

Vidimo da je Engels tada bio uverenja da su velike, za istorijsku inicijativu sposobne nacije u neku ruku garant ostvarenja svetske zajednice. Ove političke vizije mladog Engelsa nose u sebi odjeke Hegelovog shvatanja razvoja svetskog duha koji se na putu samoostvarenja koristi najposobnijim narodima.

3. Kritika Šelingove filozofije objavljenja

Članke protiv Šelinga Engels piše povodom predavanja koje je na poziv pruske vlade Šeling održao u Berlinu. Uviđajući da Hegelova filozofija svojom racionalnom stranom, dijalektičkim metodom, izaziva neželjeno dejstvo na mlade umove orjentišući ih na odbacivanje monarhije i religije, pruska vlada je pozvala ostarelog Šelinga da pobije to „zmajevo seme” hegelizma.

³⁾ Isto, str. 97.

⁴⁾ Isto, str. 97.

⁵⁾ Isto, str. 97 — 98.

Ne ulazeći ovom prilikom u pojedinosti Engelsove kritike Šelingovih shvatanja izložiću samo njene opšte rezultate. Engels zaključuje da je Šelingova „nova“ filozofija samo falozofski način pobijanja filozofije i stoga je s pravom naziva filozofijom objavljenja. Šelingova predavanja, dakle, i nisu u pravom smislu filozofska, jer osnovno oruđe filozofije — oslanjanje na moć uma i prosuđivanje svega sa stanovišta umne opravdanosti, on odbacuje i ono apsolutno — Um — vidi samo kao ličnost božanstva. Zbog toga se Šelingova filozofija „može nazvati empirijskom, njena teorija pozitivnom, a njeno pravo istorijskim“⁶⁾; ona je plod „Šelingovog sholastičko-mističkog načina mišljenja“⁷⁾; Engels je određuje kao reakcionaran pokušaj uvođenja vere i autoriteta u filozofiju, što je apsolutno neprimereno duhu filozofije. Ta reakcionarnost ovoga u ranijem periodu značajnog mislioca, čija će filozofija ostati kao trajna tekovina ljudskog duha, ogleda se u tome što je on u svojoj romantičko-mističkoj fazi odbacio osnovni smisao filozofije i njen prvi zadatak — da svet shvati kao uman, što je Hegel sažeto formulisao stavom — sve što je umno stvarno je, sve što je stvarno umno je. Zapravo, istinska filozofija ne može biti podređena nijednom institucionalizovanom sistemu vlasti. Čim filozofija pristane da se posveti opravdanju vlasti a ne čoveku, ona gubi svoje izvorno određenje. Filozofija, ako to jeste, ne sme trpeti nikakva spoljašnja ograničenja, za nju ne sme postojati nikakav drugi autoritet osim autoriteta same filozofije, tj. racionalnog ispitivanja mogućnosti ostvarenja čoveka kao slobodnog bića.

Kritiku Šelingove pozitivne filozofije Engels ostvaruje u ime mladohegelovske filozofije samosvesti. On je tada zajedno sa njima (mladohegelovcima) uveren da je samosvest tvorački princip sveta. Engelsovo prihvatanje filozofije samosvesti kao osloboditeljice čovečanstva ide do poetskih ushićenja u veličanju njene uloge u istoriji. Samosvest, ideja, znači čovekov povratak sebi iz njegove podeljenosti i otuđenosti. „Ideja, samosvest čovečanstva je onaj čudesni feniks, koji od najdragocenijeg što postoji na svetu gradi sebi lomaču i podmlađen ustaje iz plamena koji je uništio jedan stari svet“⁸⁾. Ove misli svedoče o Engelsovom mladalačkom idealističkom revolucionarnom zanosu, o fazi u njegovom razvitku kada je on uveren da je dovoljno adekvatno saznanje stvarnosti, njeno rastvaranje u samosvest da bi se ta stvarnost i promenila.

Engels će napuštanjem Berlina i odlaskom u Englesku biti suočen sa grubom materijalnom stvarnošću, što će mu pomoći da zauzme kritički odnos prema filozofiji samosvesti.

4. Članci za „Rajnske novine“

U Engleskoj mladi Engels upoznaje buržoasku društvenu stvarnost i zainteresovan za socijalna i politička pitanja koja su bila na dnevnom redu tekućeg političkog života piše nekoliko članaka za „Ra-

⁶⁾ Isto, str. 135.

⁷⁾ Isto, str. 153.

⁸⁾ Isto, str. 176.

jnske novine". Ovi članci imaju veliki značaj za razumevanje njegovog razvoja kao ideologa i borca za interese proletarijata. Engleska buržoaska stvarnost pomogla je Engelsu da svoju svest oslobodi taloga mladohegelovstva i priđe izučavanju realnih društvenih problema. Veoma brzo je shvatio suštinu buržoaskih društvenih odnosa kao odnosa zasnovanih na klasnom antagonizmu buržoazije i proletarijata. Treba reći da ovaj antagonizam u stvarnosti nije bio tako jednostavno i čisto izražen. U klasnu borbu sa svojim specifičnim interesima, suprostavljenim i buržoaziji i proletarijatu i korišćenjem sukoba ovih snaga, bila je uključena i feudalna veleposednička aristokratija, što je englesku društveno-političku scenu usložnjavalo, a time i otežavalo njeno razumevanje. Baš zbog toga Engelsovi članci koji razotkrivaju suštinu ove stvarnosti dobijaju na značaju. Engels piše o čartinstičkom pokretu, o ekonomskim krizama i odnosu pojedinih klasa prema njima, o političkim strankama, o položaju radničke klase itd. . .

Analizirajući ove pojave i procese Engels podvači ograničenost engleskog buržuja kada je reč o razumevanju ekonomsko-političkih kriza u društvu. Buržuj je uveren u snagu i elastičnost političkih institucija da izdrže postojeće pritiske i odbacuje mogućnost revolucionarnih promena. On polazi od toga da ove promene izazivaju haos u društvu, stvaraju nezaposlenost i prete glađu širokim masama, što opet stvara strah i sklonost ljudi da izbegavaju angažovanje u izazivanju takvih procesa. Ovakav stav buržoazije Engels objašnjava njenim uskim pragmatizmom, svođenjem svega na puki neposredni materijalni interes, koji zaboravlja da postoji i duhovna strana ljudskog života — misao koja se ne miri sa shvatanjem života kao življenja radi preživljavanja. „Čim ispustimo iz vida misao koja potiče akciju, čim se smetne s uma da ispod površine postoji osnovica, čim se od drveća ne vidi šuma", postaje razumljivo i jedino moguće, „nacionalno-englesko stanovište neposredne prakse materijalnih interesa"⁹⁾. Engels ističe da je Englezima nepoznato nešto što je Nemcima razumljivo samo po sebi, a to je da „materijalni interesi u istoriji nikada ne mogu nastupiti kao samostalna, vodeća svrha, već da oni, bio čovek toga svestan ili ne, uvek služe principu koji ravna nitima istorijskog napretka"¹⁰⁾. Ove Engelsove primedbe u određenom smislu utemeljuju kritiku nekih kasnijih pojava u radničkom pokretu. Naime, reč je o sindikalizmu i svemu onome što je s tim pojmom povezano u radničkom pokretu. Poznato je da je ova struja u radničkom pokretu išla za neposrednim poboljšanjem materijalnog položaja radnika, bez pretenzija da zahvati u bit kapitalističkog društvenog odnosa i ostvari njegovu promenu svesnom subjektivnom akcijom klase. Engels insistira na teoriji koja osmišljava postojeće stanje i ukazuje na puteve prevazilaženja datih ograničenja, a u ime razvijanja čoveka dostojnih društvenih odnosa. Doduše, primetno je da je on još uveren u predominaciju teorije, ali je bitno utvrditi da Engels uviđa neophodnost veze između teorije i prakse.

Engels je u to vreme bio ubeđen da bi opšte pravo glasa koje su tražili čartisti u Engleskoj moglo dovesti do revolucije. Ali on shvata

⁹⁾ Isto, str. 276.

¹⁰⁾ Isto, str. 276.

da su čartistička nastojanja iluzorna i da je nemoguće izvođenje revolucije putem zakona. „Opšte pravo glasa bez sumnje bi u sadašnjoj situaciji Engleske imalo za posledicu „revoluciju“¹¹⁾. Međutim, da bi se ono ostvarilo potrebna je organizovana akcija. Stoga on zamera čartistima što ostaju pri apelima i peticijama, umesto da preduzimaju akcije koje će voditi revolucionarnim promenama. „Ako čartizam strpljivo ustraje čekajući da za se dobije većinu u Donjem domu, moraće još dosta godina održavati mitinge i zahtevati šest tačka Narodne povelje“¹²⁾, ističe Engels. Još tada je on shvatio da je egzistencija proletarijata usko povezana sa egzistencijom buržoazije. „Industrija, svakako, obogaćuje zemlju, ali, ona stvara i klasu koja ništa ne poseduje, klasu apsolutnih siromaha, klasu koja živi od onog što privređuje golom rukom, koja se silnom brzinom množi, klasu koja se više ne može ukinuti jer nije kadra stvoriti stabilan posed. A trećina, gotovo polovina svih Engleza pripada toj klasi. Najmanji zastoj u trgovini oduzima hleb velikom delu te klase, a velika trgovinska kriza celoj klasi. Šta drugo preostaje tim ljudima nego da se revoltiraju kad nastupe takve okolnosti? Zbog svoje brojnosti ta je klasa najmoćnija klasa u Engleskoj, a jao engleskim bogatašima kada ona toga postane svesna“¹³⁾. Dakle odnos proletera i buržuja je odnos lica i naličja istog društvenog procesa, naime, kapitalističkog načina produkcije materijalnog života. Kapitalistički način proizvodnje kontinuirano proizvodi oba pola u svom kretanju. Ali u tom proizvođenju postoji određena razlika i protivrečnost koja, s jedne strane, obezbeđuje kontinuitet društvenog procesa proizvodnje, a s druge strane, ukida dati oblik toga procesa proizvodnje. Kapital umnožavanjem proletarijata kao prostog sredstva svoje reprodukcije time ujedno uvećava i njegovu društvenu moć; dok uvećavanjem sopstvene moći odnosno, moći buržoazije kao personifikacije kapitala, usled konkurencije te koncentracije i centralizacije kapitala, smanjuje njenu brojnost, a time i moć da se uspešno suprostavi proletarijatu. Na strani buržoazije kapital stvara sve uže oligarhijske krugove, a na strani proletarijata sve veću obespravljenu masu koja postaje gotovo identična sa društvom kao celinom. Tako kapital objektivno postaje moć koja se izvlači ispod kontrole buržoazije i postaje društvena potencija. Da bi to i stvarno postao potrebna je i svesna subjektivna akcija masa koja prisvaja tu, od nje same stvorenu ali i otuđenu moć, kao ponovo zadobijenu sopstvenu moć. Komunistička revolucija je taj svesni i zakoniti proces osvajanja sopstvene otuđene moći od strane obespravljenih masa, a pre svega proletarijata kao sinonima modernog ropstva. To je imanentna protivrečnost kapitalizma. On u sebi, kao i svaki postali oblik, sadrži i klice vlastite samodestrukcije. Proletarijat je izvršilac, razrešavajući činilac tog revolucionarnog naboja i nosilac daljeg društvenog razvoja. Međutim, proletarijat u Engleskoj još nije bio svestan svoje stvarne moći, što Engels konstatuje pišući da „engleski proletarijat tek sluti svoju moć“¹⁴⁾ i navodeći da je plod tih slutnji bio pokušaj

¹¹⁾ Isto, str. 274.

¹²⁾ Isto, str. 274.

¹³⁾ Isto, str. 278.

¹⁴⁾ Isto, str. 278.

organizovanja generalnog štrajka 1842. godine, u industrijskim rejoni-
ma Engleske.

Analizirajući pokušaj engleskih radnika da provedu generalni štrajk, Engels pokazuje da su njemu već jasne osnovne pretpostavke koje jedna društvena snaga mora ostvariti da bi izvela revoluciju. Osnovne pretpostavke za izvođenje revolucije, kako ih Engels u to vreme vidi su: a) postojanje odlučnosti i visoke motivacije u širokim masama naroda za otvaranje društvene promene; b) dobra organizacija; c) sposobno vođstvo; d) jasnost cilja i jedinstvo u izboru načina za njegovo ostvarenje; i e) složnost na putu ka ostvarenju cilja. Sve je to bez sumnje veoma teško postići, ali ako se ne postigne i rezultat izostaje. Engels, kao ni Marks uostalom, u to vreme nije uviđao značaj partije kao organizovanog i čvrstog jezgra masa, koja u svakoj etapi formuliše taktičke i strategijske ciljeve pokreta. No bitno je to da je u analizi neuspaha štrajka Engels uspeo da utvrdi osnovne razloge tome, što će biti dragoceno iskustvo za dalji rad na organizovanju radničkog pokreta. „Štrajkači nisu imali određen cilj, a još su manje bili složni u pogledu načina kako da povedu akciju”¹⁵. Isto tako im zamera što su zastali pred zidom zakona, tj. što su hteli da izvedu štrajk poštujući zakonske norme. „Jedina vodeća misao koju su radnici i čartisti, kojima zapravo ona i pripada, imali na umu, bila je misao o revoluciji zakonskim putem — što je protivrečje samo po sebi, praktična nemogućnost, a zbog toga se pothvat i izjalovio”¹⁶). Da je ovo strahopoštovanje bilo neosnovano Engels dokazuje time što je već i sama obustava rada bila nezakonita. Prema tome, ako su hteli poštovati zakon, štrajkači nisu smeli ni da pomišljaju na štrajk, a ako su otpočeli sa štrajkom, onda je trebalo da idu do kraja. I pored neuspaha štrajka Engels konstatuje da se iz njega za radnike mogu izvući pouke, a to je pre svega stečena svest o tome da je „nemoguće provesti revoluciju mirnim putem, i da samo nasilan prevrat postojećih neprirodnih prilika, radikalno obaranje plemenitaške i industrijske aristokratije može poboljšati materijalni položaj proletarijata”¹⁷. Dakle, Engelsovo shvatanje proleterske revolucije izražava se idejom da je revolucija u biti nasilan čin, atak na pozitivne zakone društva, koji i postoje zato da bi predupredili, a ne da bi omogućili revoluciju. Koliko je revolucija istorijski nužna i u tom smislu legitimna, toliko je ona i antilegalna. Ona je fenomen koji potresa društvene osnove, pa se stoga ne može postulirati u sferi političko-pravne nadgradnje koja ipso fakto ima zadatak da utvrdi odnosno, prizna i pravno reguliše postojeće stanje društvene osnove i na njoj sazdane ukupne društvene strukture. Ova saznanja koja nalazimo kod mladog Engelsa imaju veliki značaj za razvijanje teorije revolucije u celini dela klasika marksizma.

Engels tada usteva da uoči i definiše razliku između tzv. političke revolucije i socijalne revolucije, što je takođe krupan korak u razumevanju fenomena revolucije. Predviđajući da će u Engleskoj posle neuspelog štrajka i u situaciji krize zavladati opšta glad među prolete-

¹⁵) Isto, str. 279.

¹⁶) Isto, str. 279.

¹⁷) Isto, str. 279.

rima, a strah da se ne umre od gladi je jači od strahopoštovanja pred zakonom, Engels utvrđuje da revolucija ipak neće mimoći Englesku. „Interesi će potaći i provesti tu revoluciju, a ne načela; tek iz interesa mogu se razviti načela, tj. revolucija neće biti politička, već socijalna”¹⁸.

5. Nacrt za kritiku političke ekonomije

U ovom radu Engels sebi postavlja zadatak da u opštim crtama istraži ekonomsku strukturu buržoaskog društva i da izvrši kritiku osnovnih kategorija političke ekonomije kao buržoaske nauke koja je nastala „proširenjem trgovine” i koja kao takva predstavlja „kompletnu nauku” o bogaćenju¹⁹, tj. naučno opravdanje sistema pljačke i prevare. Ovu kritiku Engels vrši sa stanovišta komunističkih ideja o društvu i društvenim odnosima. On ukratko skicira genezu ekonomskih sistema privatne svojine dokazujući da i markantilna ekonomija i liberalna ili politička ekonomija imaju iste pretpostavke, a to su — gramzivost i lakomost privatnih vlasnika kad je u pitanju sticanje bogatstva — i da u tom smislu, iako se međusobno optužuju, one predstavljaju samo jednostrane ili manje razvijene izraze istog društvenog odnosa. Liberalna ekonomija je ta koja predstavlja viši stupanj u razvoju odnosa privatne svojine. Ona, kao do svesti dospeli izraz ovih odnosa, pokušava da nađe naučno opravdanje za kretanje privatnog vlasništva; nastoji da utvrdi zakone razvoja privatne svojine i da ih onda proglasi prirodnim i većitim odnosima u društvenoj zajednici, univerzalnim konstantama svakog tipa društvene organizacije, te da na taj način ideje o potrebi revolucionarne promene postojeće društvene organizacije učini besmislenim. Prema Engelsu, ova ekonomija koja sebe želi da pretstavi kao javnu ili političku ekonomiju pre treba da se zove „privatna ekonomija, jer njeni javni odnosi postoje samo zbog privatne svojine”²⁰.

Analizirajući ekonomsku strukturu buržoaskog društva Engels uviđa da su njegove osnovne pretpostavke privatna svojina i konkurencija. U skladu s tim on posmatra i sve kategorije političke ekonomije kao idejne izraze koji treba da opišu odnose ovih premisa. Pre svega to su kategorije: vrednost, profit, cena, akumulacija, rad, renta, monopol, koncentracija kapitala itd. U svim ovim kategorijama Engels otkriva duh protivurečnosti, dvosmislenosti i licemerja političke ekonomije kao buržoaske nauke o proizvodnji bogatstva. Posebno se obara na cinizam Maltusove teorije o uzrocima bede masa radnog stanovništva. On dokazuje da je Maltusova teorija, ne samo netačna, već da je pre svega pravo lice kapitalizma kao nehumanog sistema društvenih odnosa. Engelsov zaključak je da će kapitalizam usled vlastitih protivurečnosti koje razvija do nepodnošljivosti, morati da propadne. Razvoj proizvodnih snaga u njemu dovodi do sukoba dveju društvenih klasa — klase kapitalista i klase proletera — koji nužno proizvodi socijalnu revoluciju. Dakle, za Engelsa je komunizam posledica protivurečnosti u samom kapitalističkom društvenom tkivu. Stoga, ako kapitalizam može uopšte imati nekakvo ljudsko opravdanje za svoje pos-

¹⁸) Isto, str. 279.

¹⁹) K. Marks — F. Engels, Dela, tom 4. str. 24.

²⁰) Isto, str. 27.

tojanje, onda je to ova nova društvena organizacija koja se rađa iz njegove utrobe. Kapitalizam ispunjava svoj smisao po negaciji, a ne po vlastitoj afirmaciji.

6. Ideja komunizma — proizvod praktične akcije

Kad govorim o Engelsovim ranim idejama o komunizmu i revoluciji in konkretno, onda mislim na ideje izložene u već pomenutim radovima: „Opis u novije vreme nastalih i još postojećih komunističkih naseobina“, „Dva govora u Elberfeldu“ i „Praznik nacija u Londonu“. Svakako ovo nisu jedini rani spisi u kojima Engels izlaže ideje komunizma i revolucije, što se, verujem, vidi iz prethodnog teksta, ali u njima one dobijaju eksplicitnu formu i utoliko zaslužuju da budu pažljivije rasmotrene.

U ovim člancima Engels raspravlja o aktuelnim i teorijskim problemima komunizma, radničkog pokreta i revolucije. Aktivno sudelujući u razvijanju svesti radnika o njihovom društvenom položaju nastojao je da im pokaže kako su oni stub nove, komunističke društvene organizacije kao istinske ljudske zajednice u kojoj neće biti eksploatacije čoveka po čoveku.

U prvom članku, „Opis... komunističkih naseobina“, Engels pobija prigovore koji su u to vreme bili udomaćeni u građanskom svetu, dodajmo da nisu retki ni danas, a koji su u komunizmu videli samo zanosnu ideju i lepu stvar, ali nažalost praktično neostvarljivu. Na prigovore ove vrste Engels odgovara ukazivanjem na činjenicu da su oblici komunističkih zajednica ne samo mogući, nego da su u nekim mestima Amerike i Engleske i praktično ostvareni. To su doduše bile komunističke zajednice raznovrsnih religioznih sekti koje su imale neobičajena i stroga pravila unutrašnje organizacije i ponašanja svojih članova, ali je religioznost ovih zajednica za Engelsa manje bitan kvalitet, od onoga da je u njima ostvarena zajednica dobara, što je on u to vreme smatrao jednom od osnovnih odlika komunizma. Štaviše, Engels je bio uveren da će razvoj privredne delatnosti na osnovu zajednice dobara postepeno potisnuti nerazumne običaje i verovanja u ovim naseobinama. „Očevidno je da je sasvim svejedno da li oni koji na delu dokazuju ostvarivost zajednice veruju u jednog boga, u dvadeset bogova ili ne veruju ni u jednoga; ako oni ispovedaju jednu nerazumnu religiju, to je smetnja koja stoji na putu zajednici, a ako se ovde zajednica ipak afirmiše u životu, toliko pre mora biti moguća kod ostalih koji su slobodni od takve ludosti²¹⁾“. Da bi nemačkim radnicima ideju o komunističkom uređenju društva učinio bliskom i prihvatljivom ne samo kao ideju, već i kao realno moguću društvenu organizaciju u globalnom razmeru, Engels podrobno opisuje ekonomsku i društvenu strukturu ovih zajednica. Njegov zaključak je da „zajednica dobara uopšte nije nemogućnost²²⁾“, jer su svi pokušaji izgradnje takve zajednice u slučajevima koje je on opisao u ovom radu potpuno uspešni.

²¹⁾ K. Marks — F. Engels, Dela tom 5. str. 200.

²²⁾ Isto, str. 209.

On ističe da „ljudi koji žive u zajednici bolje žive sa manje rada, imaju više slobodnog vremena za svoje duhovno obrazovanje, i da su bolji i moralniji od svojih suseda, koji su zadržali svojinu”²³⁾. Takođe upozna je nemačke radnike sa tim da u svetu postoje mnogi koji šire učenje o blagodatima života u zajednici dobara i da su u drugim zemljama radnici ti koji sačinjavaju jezgro pokreta za ostvarenje komunističke zajednice, te da se njima treba da pridruže i nemački radnici jer: „ako se radnici međusobno slažu, podržavaju jedni druge i idu za jednom svrhom, onda su oni beskrajno jači od bogataša”²⁴⁾.

Ispunjen mladalačkim optimizmom i romantizmom Engels je čak pretpostavljao da će zajednica dobara odnosno, društvena organizacija u obliku komunističkih opština biti uvedena u znatnom delu Amerike. To se svakako iz razumljivih razloga nije moglo dogoditi. Komunističke opštine su bile oaze u moru nadirućeg kapitalizma sa posebnim, njemu primerenim zakonima društvenog razvoja, čija je osnovna odlika tendencija ka univerzalnom podređivanju svih društvenih oblika kapital—odnosu.

Na komunističkim skupovima u Elberfeldu 1845. godine, kojima je rukovodio Moses Hes, Engels je održao dva zapažena govora. U prvom je, oštro kritikujući kapitalističku društvenu organizaciju, dokazivao prednosti komunističke zajednice, a u drugom se bavio izgledima i mogućim načinima ostvarenja komunizma u Nemačkoj. Osnovna Engelsova intencija bila je da u propagandi komunizma, jer su ovi skupovi baš imali cilj da propagiraju ideje komunizma, ubedi učesnike u to da se kapitalističko društvo zasniva na nehumanim principima i da kao takvo pre ili kasnije mora ustupiti mesto humanoj društvenoj organizaciji u kojoj neće biti sukoba između individue i društva; u kome će individue podržavati razvoj zajednice, a zajednica razvoj individualnosti.

Da je kapitalizam društvo koje guši razvoj ljudske individualnosti Engels dokazuje analizom temeljnog principa kapitalizma — slobodne konkurencije. Društveni poredak zasnovan na temelju slobodne konkurencije pre svega znači, da se svaki čovek u obezbeđivanju uslova svoga života mora osloniti na sopstvene snage. Svaki pojedinac se posmatra kao apstraktni proizvođač roba koji je sa drugim, istim takvim proizvođačima posredno povezan putem tržišta. Svaki radi na svoju ruku ne hajući za to šta drugi rade; proizvodi i svoje proizvode prepušta tržištu da u igri razmene zadovolje potrebe drugih proizvođača roba. Prodaja ovih proizvoda obezbeđuje mu sopstvenu egzistenciju i pruža mogućnost da u narednom ciklusu proizvede više. Taj zahtev za uvećanje obima proizvodnje svako mora stalno da ispunjava, u suprotnom, nužno propada kao proizvođač roba i pretvara se u prodavca od prirode „podarene robe” — radne snage, drugim uspešnijim proizvođačima roba. Društvo slobodne konkurencije svim ljudima nameće bespoštednu borbu protiv svih drugih ljudi kako bi se održali. Borba za ostvarenje privatnog interesa potiskuje uvid u identitet potreba svih ljudi. Ona prepušta da se opšti interes ostvaruje kao slepa stihija

²³⁾ Isto, str. 209.

²⁴⁾ Isto, str. 210.

sume privatnih interesa. Individualna pronicljivost i racionalnost proizvodi na opštem planu spontanost i anarhiju. Parcijalna organizovanost proizvodi totalnu dezorganizaciju društva, pa se ono kao celina može održati jedino primenom sile države kao posebne za to organizovane društvene institucije. U tom smislu Engels piše da u građanskom društvu „o nekoj razumnoj organizaciji, o nekoj podeli rada nema ni govora”²⁵⁾. To dovodi do toga da se „pojedinačni kapitalist bori protiv svih ostalih kapitalista; pojedinačni radnik — protiv svih ostalih radnika; svi kapitalisti bore se protiv svih radnika kao što, opet, masa radnika nužno mora da se bori protiv mase kapitalista”²⁶⁾. Rezultat ove borbe svih protiv svih je stalna promena socijalne strukture, propadanje jednih i uzdizanje drugih, sa osnovnom tendencijom socijalne polarizacije na bogate i siromašne, kapitaliste i proletere. Pri tome se usled koncentracije i centralizacije kapitala klasa kapitalista sve više sužava stvarajući vrhove sa ogrannom društvenom moći, a klasa proletera se sve više proširuje zahvatajući sve veće, nezadovoljstvom ispunjene narodne mase.

U kapitalističkom društvu dolazi do rasipanja ljudskih i materijalnih potencijala zbog odsustva razumne društvene organizacije u sferi materijalne reprodukcije. Ovo rasipanje odgeleda se: a) u postojanju niza posrednika od proizvođača do potrošača materijalnih dobara; b) u besmislenoj luksuznoj potrošnji bogatih društvenih slojeva; c) u izdržavanju armije lakeja koji se brinu o zadovoljavanju hirova svojih gospodara; d) u velikim masama za rad sposobnih, a nezaposlenih ljudi kao posledici zakona kapitalističkog načina proizvodnje života; i e) u organizovanju i izdržavanju stajaće vojske i policije koja treba da brani postojeću nerazumnu organizaciju društva od spoljašnje i unutrašnje opasnosti itd.

Kapitalističkoj društvenoj organizaciji Engels suproavlja ideju o organizaciji društva koja bi izbegla ovako pogubne posledice po individuu i cele društvene grupe. On ukazuje na prirodnu upućenost ljudi jednih na druge. „Mi moramo priznati da nijedan od nas ne može bez svojih bližnjih, da nas sve interes veže jednog za drugog... ako hoćemo da odstranimo ove rđave posledice, onda moramo ispraviti osnovnu zabludu, a to upravo namerava komunizam”²⁷⁾. S obzirom da se osnovna zabluda kapitalizma sastoji u slepoj pokornosti slobodnoj konkurenciji privatnih interesa, to komunizam „u kome se interesi pojedinaca ne suprostavljaju, već su jedinstveni”²⁸⁾, ukida konkurenciju. Razumna proizvodnja i raspodela dobara čini izlišnim privatnu svojinu, koja je u stvari baza i konkurenciji i klasnom grupisanju društva odnosno, oprečnim interesima ljudi u društvu, usled kojih nastaje strah od revolucije o kome u društvu gde se interesi svih poklapaju ne može biti ni govora.

Obrazlažući prednosti komunističke društvene organizacije nad kapitalizmom Engels podvlači da je komunizam društvo u kome je „jedinstvo interesa uzdignuto do osnovnog principa, u kome se „jedin-

²⁵⁾ Isto, str. 211.

²⁶⁾ Isto, str. 211.

²⁷⁾ Isto, str. 213.

stvo interesa uzdiže do osnovnog principa, u kome se javni interes više ne razlikuje od interesa svakog pojedinca²⁸⁾, i da najveća prednost komunizma leži u „ujedinjavanju pojedinačnih snaga u kolektivnu socijalnu snagu, u uređenju koje počiva na koncentraciji snaga što su do sada stajale jedna nasuprot drugoj²⁹⁾“. Utvrđujući da komunizam nije „protivan ljudskoj prirodi, razum i srcu“, niti da je „teorija koja ne obazirući se na stvarnost, ima koren samo u fantaziji³⁰⁾“, Engels se pita za puteve, za praktične socijalne mere koje treba preduzeti već sada kako bi komunizam postao prihvatljiva društvena organizacija od svih društvenih klasa. Razmatrajući ovaj problem on zaključuje da postoje različiti putevi za ostvarenje komunizma. Oni zavise od niza specifičnosti svakog društva odnosno, nacije. Ipak, dopuštajući raznovrsne pripremne puteve za ostvarenje komunizma, Engels izdvaja nekoliko socijalnih mera za koje smatra da imaju za posledicu praktičan komunizam i da se kao takve mogu ukomponovati u svaki put izgradnje komunizma posebno. Ove mere bi se mogle smatrati minimalnim programom komunizma. To su: a) opšte vaspitanje sve dece bez izuzetka o državnom trošku — jednako za sve u trajanju do trenutka kad se individua osposobi za samostalnog člana društva; b) reorganizacija službe za zbrinjavanje sirotinje i c) opšti progresivni porez na kapital čija stopa raste s veličinom kapitala³¹⁾. Engels smatra da bi društvo usvajanjem ovakvih mera izbeglo neumitno krvavo rešenje sukoba između rada i kapitala, koji je već započeo pobunom radnika u Šleziju i Češkoj. Svestan da se komunizam ne može uvesti preko noći Engels predlaže put revolucionarnih reformi kako bi svi slojevi društva shvatili i prihvatili prednosti koje pruža zajednica dobara i jedinstvo interesa svih ljudi.

U drugom govoru, u kome se bavi uzgledima komunizma u Nemačkoj, Engels, dokazujući njegovu nužnost, upozorava na opasnost od revolucionarnog sukoba i poziva na razumno prihvatanje novih oblika organizacije društva koji su neminovni. „Ako su... socijalna revolucija i praktični komunizam nužan rezultat naših postojećih odnosa, onda ćemo se pre svih stvari baviti merama kojima možemo preduprediti jedan nasilan i krvav preokret socijalnih stanja³²⁾“. Osnovna karakteristika društvenih odnosa koje Engels ima u vidu je stalno i sve dublje raslojavanje društvenog bića na kapitaliste i proletere. Ovaj proces će, ukoliko se ne zaustavi „mirnim uvođenjem ili bar pripremanjem komunizma³³⁾“, buknući u socijalnu revoluciju koja će opet, ali na nasilan i krvav način dovesti do komunizma. Dakle, uzrok socijalne revolucije Engels nalazi u rastućoj protivrečnosti između siromaštva i bogatstva. Konkurencija je onaj društveni odnos koji dovodi do socijalne polarizacije, pa je stoga i „socijalna revolucija posledica konkurencije³⁴⁾“. Pošto je konkurencija u kapitalizmu univerzalni fenomen,

²⁸⁾ Isto, str. 213.

²⁹⁾ Isto, str. 215 — 16.

³⁰⁾ Isto, str. 218.

³¹⁾ Isto, str. 219.

³²⁾ Isto, str. 219 — 20.

³³⁾ Isto, str. 226.

³⁴⁾ Isto, str. 226.

³⁵⁾ Isto, str. 222.

postoji unutar nacionalnih granica kao konkurencija pojedinih kapitalista i njihovih saveza, ali i u međunarodnim razmerama kao konkurencija nacionalnih kapitala za pozicije na svetskom tržištu, to Engels zaključuje da će revolucija izbiti u onoj zemlji koja u konkurenciji sa drugom nacijom ili nacijama izgubi bitku u proizvodnji. Njen će proletarijat „zapasti u bedu koja ga čini objektivno i subjektivno revolucionarnim”³⁶⁾. U zavisnosti od uticaja koji data nacija ima u svetu i revolucija koja se dogodi u njoj ima veće ili manje povratno dejstvo na iste procese u ostalim zemljama. Razumevajući ekonomske odnose kao odnose koji se odvijaju s pravilnošću prirodnih zakona, Engels je uveren da poznaje ekonomsku situaciju svoje zemlje, izneo misao koju će u nešto izmenjenom obliku kasnije izreći i Marks. „S istom sigurnošću s kojom iz datih matematičkih principa možemo izvesti jedan novi stav, možemo iz postojećih ekonomskih odnosa i principa političke ekonomije zaključiti da predstoji socijalna revolucija”³⁷⁾. Terminom „socijalna revolucija” Engels hoće da istakne razliku između dosadašnjih „političkih revolucija” i nove revolucije koju treba da izvedu najsiromašniji društveni slojevi na čelu sa proletarijatom koji, u stvari, proizvodi sve društveno bogatstvo, pa je stoga i njegov legitimni vlasnik. Politička revolucija, prema Engelsu, samo vrši preraspodelu privatne svojine od jednih socijalnih grupa drugima; socijalna revolucija menja sam oblik prisvajanja predmetnog sveta. Ona ukida privatno i uspostavlja društveno prisvajanje predmeta čovekovih potreba. „Socijalna revolucija je nešto sasvim drugo nego dosadašnje političke revolucije; ona nije upravljena kao ove protiv svojine monopola, već protiv monopola svojine; socijalna revolucija — to je, gospodo, otvoreni rat siromašnih protiv bogatih”³⁸⁾. Apstraktno razmatrajući moguće rezultate borbe siromašnih protiv bogatih Engels samo kao konstrukciju teorije, dopušta i mogućnost da se i socijalna revolucija zaustavi na svom političkom obliku, da se ostvari samo kao forma, a ne i kao suština. U praktičnu realizaciju ove mogućnosti Engels ne veruje jer bi ona bila protivna interesima proletarijata kao subjekta revolucije, a isto tako je poznato da u krajnjoj liniji interesi određuju ljudsko ponašanje. „Rezultat ove borbe može biti dvojak: ili partija koja se buni napada samo pojavu, a ne i suštinu, samo formu, a ne i stvar samu, ili zadire u samu stvar i zahvata zlo u samom korenu. U prvom slučaju i dalje bi postojala privatna svojina a samo bi se drukčije razdelila, tako da bi i dalje ostali uzroci koji su doveli do sadašnjeg stanja i koji pre ili posle moraju opet stvoriti slično stanje i dovesti do nove revolucije... ali... to nije moguće; smatrati da je nešto tako moguće značilo bi odricati svako istorijsko iskustvo”³⁹⁾.

U članku „Praznik nacija u Londonu” Engels polemisiše sa nemačkim „istinskim socijalistima” o francuskoj revoluciji i značaju osnivanja francuske republike za radnički pokret, te o odnosu radničkih partija prema demokratiji, naciji i internacionalizmu. „Istinski socijalisti” su omalovažavali istorijski značaj francuske revolucije proglašavajući

³⁶⁾ Isto, str. 225.

³⁷⁾ Isto, str. 225.

³⁸⁾ Isto, str. 169.

³⁹⁾ Isto, str. 170.

je prevaziđenom. U demokratiji nisu sagledavali realne društvene procese i njihove nosioce, nego su nastojali da utvrde čist pojam demokratije kao oblika političke vlasti itd.

Nasuprot njima, Engels ističe veliki značaj francuske revolucije i francuske republike za čitav evropski radnički pokret. On piše da je „francuska revolucija bila od početka do kraja socijalni pokret” i da je posle nje „nekakva čisto politička demokratija potpuno besmislena stvar”⁴⁰⁾. Ona nije bila borba samo za ovu ili onu državnu formu, već je predstavljala okvir za nove socijalne sadržaje. Štaviše, Engels u radničkom pokretu Evrope vidi „samo drugi čin revolucije, samo pripremu za rasplet drame, koja je počela 1789. u Parizu, a sada ima celu Evropu za svoju pozornicu”⁴¹⁾. S te strane se i demokratija, prema Engelsu, više ne može tumačiti kao fenomen političke vlasti. Ona dobija širi socijalni sadržaj. Snage koje su se borile za demokratiju Engels je, u to vreme, izjednačio sa snagama koje su se borile za komunizam. Tako su pojmovi demokratije i komunizma kod Engelsa postali za određeni period sinonimi. „Demokratija — to je danas komunizam. Neka druga demokratija može postojati još samo u glavama teorijskih vizionara koji ne haju za stvarne događaje, za koje ljudi i okolnosti ne razvijaju principe, već principi razvijaju sami sebe. Demokratija je postala proleterski princip, princip mase. Masama može biti više ili manje jasno ovo jedino ispravno značenje demokratije, ali za svakoga u demokratiji leži bar nejasno osećanje jednakog socijalnog prava. Pri proračunavanju komunističkih borbenih snaga u njih se mogu mirno ubrojati demokratske mase”⁴²⁾. Kad govori o odnosu radničkih partija prema nacijama Engels ukazuje na to da tek proleteru mogu ostvariti istinsko bratimljenje nacija, razbiti ljušturu nacionalne ograničenosti i egoizma i izgraditi svetsku, internacionalnu zajednicu slobodnih ljudi. Buržoazija to ne može, jer svaka nacionalna buržoazija ima svoje specifične interese iznad kojih se ne može izdići iz prostog razloga što su oni najviša vrednost sveta buržoazije. Nasuprot buržoaziji koju povezuje lažno bratstvo slobodne trgovine, „proleteru u svim zemljama imaju pred sobom jedan isti interes, jednog istog neprijatelja, jednu istu borbu; velika masa proletera već po svojoj prirodi nema nacionalnih predrasuda, a celo njihovo obrazovanje i ceo njihov pokret su bitno humanitarni, antinacionalistički. Jedino proleteru mogu uništiti nacionalnost, jedino proletarijat koji se budi može dopustiti bratimljenje raznih nacija”⁴³⁾.

Engelsovo rano shvatanje komunizma i revolucije u prikazanim spisima i pored toga što u određenoj meri odiše utopijskim karakterom, pre svega kad je reč o komunizmu, značajno je za njegov razvoj kao mislioca i revolucionara. Ovo zato što je Engels svoje ideje formulisao na osnovu istraživanja realnih društvenih odnosa, tako da su kasnija i potpunija saznanja unosila korekcije ili odbacivala ranija saznanja, ukoliko su se ona u praksi pokazala neprimenljivim.

⁴⁰⁾ Isto, str. 255.

⁴¹⁾ Isto, str. 256.

⁴²⁾ Isto, str. 266.

⁴³⁾ Isto, str. 170.

LES ANCIENNES IDÉES D'ENGELS SUR LE COMMUNISME ET SUR LA RÉVOLUTION

R é s u m é

Engels expose ses idées sur le communisme et sur la révolution en tant que participant du mouvement ouvrier européen à la base des études des rapports réels des pays dans lesquels il avait participé comme révolutionnaire.

L'ancienne conception d'Engels sur la révolution prolétarienne en tant qu'un acte socio-politique qui marque le commencement de l'époque de l'organisation communiste de la société, est exposée dans son idée que la révolution est en essence un acte oppressif provoqué par les contradictions imminentes de la manière capitaliste dans la production et dans la vie matérielle de la société. Engels indique aussi la possibilité d'éviter et de prévenir une subversion oppressive qu'on peut atteindre par les réformes de la société capitaliste.

Les anciennes idées d'Engels sur le communisme sont assez élastiques; dans une bonne mesure elles sont sous l'influence des socialistes utopistes et des expériences faites avec la formation des communautés communistes locales en Angleterre, et en Amérique. C'est pourquoi Engels conçoit le communisme comme une organisation de la société dans les dimensions nationales ou étatiques et même comme la réalité des groupes sociaux plus étroits qui ont volontairement décidé d'édifier des rapports communistes. Alors, pour Engels le communisme ne doit pas commencer primitivement comme une organisation mondiale et universelle, mais il est possible de le réaliser par l'intégration des niveaux et des formes antérieurs et la base sociale de cette intégration est le prolétariat, qui en abolissant les limites nationaux, réalise la fraternité des diverses nations, à savoir, l'organisation mondiale des hommes.

